

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 175-річчю від дня народження Олени Пчілки

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ОЛЕНА ПЧІЛКА:

**барви особистості та
феномен національного духу**

«ОЛЕНА ПЧІЛКА: барви особистості та феномен національного духу»

*матеріали Всеукраїнської науково-практичної
конференції,
присвяченої 175-річчю від дня народження
Олени Пчілки
Звягель, 30 травня 2024 року*

П 94   Олена Пчілка: барви особистості та феномен національного духу: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Олени Пчілки Звягель, 30 травня 2024 року. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2024. 620 с.

ISBN 978-617-552-692-7

У науковому збірнику опубліковані матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Олена Пчілка: барви особистості та феномен національного духу», присвяченої 175-річчю від дня народження Олени Пчілки. Конференція відбулася 30 травня 2024 року у місті Звягелі Житомирської області. У доповідях та виступах на пленарному засіданні розкривалися раніше невідомі сторінки життя і творчості Олени Пчілки, особлива увага акцентувалась на дослідженні національної ідеї у творчості та суспільно-політичній діяльності великої українки, розглядалися питання вшанування родини Косачів та збереження історичної пам'яті.

Відповідальність за зміст публікацій, достовірність інформації, цитат, посилань на джерела несуть автори.

УДК 94(477)(092) Пчілка(082)

ЗМІСТ

Відомості про авторів 11

Вступ..... 18

РОЗДІЛ І. Олена Пчілка: особистість, творчий шлях, доля. Звягельський період

БАРАНОВСЬКА Лариса

Мелодія Олени Пчілки – музична візитівка Звягеля 21

ГАММА Людмила

Ольга Косач. «Найкращі літа...». Звягельські сюжети 28

ГОЛЯЧЕНКО Олександр

Приїзд Олени Пчілки у Новоград-Волинський
(спогад в'язня сталінських таборів) 46

ДИБА Алла

ПОБРАТИМ, КУМАСЯ І ЗАБУТА ТІНЬ:

До історії дружби Косачів та Лисенків..... 52

КОГАН Леонід

Що сталося з Яковом Морозом?..... 74

НЕМЧЕНКО Галина

Жанрова специфіка драматичних творів Олени Пчілки
«Сужена – не огужена» та «Світова річ» 83

НЕМЧЕНКО Іван

Строфіка та метрика поезії Олени Пчілки 90

Зміст

РУЩИЦ Марія

Олена Пчілка: особистість, творчий шлях, доля.

Звягельський період 102

ФЕДУНЬ Марія

Олена Пчілка (Ольга Косач-Драгоманова)

та Олена Галичанка (Олена Сіменович-Кисілевська):

перегуки долі (до 140-річчя жіночого руху в Україні) 113

РОЗДІЛ II. Громадська, політична, наукова діяльність Олени Пчілки

БІЛЯЦЬКА Валентина

Олена Пчілка і Січеславщина: «культурні зрушення»,

«національні почуття» 119

ІЩЕНКО Анастасія, КОНОНЕНКО Ірина

Олена Пчілка – берегиня українського національного скарбу. . . 131

КИЗЯК Людмила, БІДЮК Ірина

Відродження узорів Олени Пчілки у вишивці на полотні 138

КРУТАС Олександра

Громадська, політична та видавнича діяльність Олени Пчілки. . . 152

ЛЕБІДЬ Марина

Полтавський край у життєвому і творчому шляху Олени Пчілки. . . 164

ЛЕВКОВСЬКА Марія

Видавнича діяльність Олени Пчілки на Волині і її значення

для історії української літератури. 170

СЛІПЕНКО Ганна

Стартаперка видавничої справи: Олена Пчілка 181

ТКАЧ Оксана, КРИВКО Ірина

Роль Олени Пчілки у розвитку народної освіти в Україні 188

РОЗДІЛ III. Олена Пчілка: провідниця національної ідеї**БАБІНЕЦЬ Лілія**

Просвітницька діяльність Олени Пчілки в контексті національного відродження України 195

БАРАНОВСЬКА Людмила

«Переможець» як світоглядна позиція Олени Пчілки 202

БАРТНИЦЬКА Анастасія

Актуальність просвітницьких ідей Олени Пчілки в умовах російсько-української війни 206

БОРИСЮК ЗорянаПоетичний світ Олени Пчілки.
«Веди ж ти нас поетичним шляхом правди» . . . . . 214**ВОЛОШИНА Христина, БАСАЛАЄВА Олена**

Олена Пчілка – матір українського націоналізму 228

КОЛОМІЙЧУК Ольга

Олена Пчілка - берегиня української нації 237

КОРНЄЄВА Віолетта, КОНОНЕНКО Ірина

Ольга Косач: основоположення національного конспекту шляхом видавничої та літературної діяльності 246

Зміст

КОТЮК Галина, ГОНЧАРУК Тамара

Олена Пчілка – берегиня національних цінностей 252

МАРЧЕНКО Наталія, БРЮХАНОВА Мар'яна

Націоналізм Олени Пчілки як особистісний світогляд 258

НІКОЛОВА Ольга

Формування патріотизму як провідна ідея поезії

Олени Пчілки. Роль художніх засобів виразності 266

РЖОНДКОВСЬКА Тамара

Олена Пчілка і Михайло Драгоманов – яскраві

представники Драгоманівського роду. 277

ЩУКІНА Ірина

Збірка Олени Пчілки «Українським дітям»

як історична пам'ятка 288

ЯЩЕНКО Ольга

Олена Пчілка – провідниця українського націоналізму 300

**РОЗДІЛ IV. Постать Олени Пчілки в історичному,
культурологічному та філософському аспектах**

КОТЮК Галина

Олена Пчілка – фундатор українського характеру 305

КРУШКА Мирослава

Постать Олени Пчілки в контексті українського

емансипаційного руху. 312

РОМАНЮК Іван

Наддністрянський край Вінниччини в житті і творчості

Олени Пчілки 322

ШПИЛЬКІВСЬКА Олена

Олена Пчілка: злам стереотипів 330

ЯРОВЕНКО Тетяна

Творчий портрет Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки)

в трансатлантичному дискурсі. 340

РОЗДІЛ V. Олена Пчілка: мати, письменниця, педагогиня. Її вплив на формування дітей і внуків творчими особистостями та українськими патріотами**БЛОХИН Даряна**

Олена Пчілка – аристократка українського духу,

письменниця, педагог 355

ГАДЖИЛОВА Ганна

Образ Олени Пчілки в епістолярному наративі

Михайла і Лариси Косачів 376

ДАВИДЧЕНКО Інна

Твори Олени Пчілки для дітей та методика

їх викладання у ЗЗСО 391

ДАНИЛЕНКО Володимир

Проблема інакшості в оповіданні Олени Пчілки «Артишоки» . . . 403

ДУБРОВСЬКА Альона

Олена Пчілка – велика Мати української педагогіки 413

Зміст

КАЛЬЧЕНКО Олена

Олена Пчілка – мати, письменниця, педагог 425

КУЗЬМІНА Надія

Олена Пчілка: барви особистості та феномен
національного духу 435

МОСТОВА Ганна

Вивчення творчості Олени Пчілки в початковій школі 439

МУХАРОВСЬКА Наталія

Олена Пчілка як новатор формування у дітей ключових
компетенцій для успішної адаптації їх у сучасному світі 445

МУШТАЙ Людмила

Олена Пчілка – український родючий ґрунт 450

ПЕТРЕНКО Юлія

Альтернативна система освіти Олени Пчілки
крізь призму сьогодення 457

РЕБРІЙ Олександр

«Діти – се наш дорогий скарб, се наша надія, се – молода
Україна». Педагогічний та письменницький шлях
Олени Пчілки 467

ТИХУН Тетяна

Українські орнаменти: особливості виховання в родині
Олени Пчілки 472

ТКАЧЕНКО Тетяна

Олена Пчілка: барви особистості та феномен
національного духу 482

ХАМЗАЄВА Вікторія

Олена Пчілка: мати, письменниця, педагогиня.

Її методи виховання дітей українськими патріотами 491

ШАРОВА Тетяна

Вивчення творчості Олени Пчілки обдарованою молоддю 496

РОЗДІЛ VI. Дослідження та популяризація життя і діяльності Олени Пчілки в Україні та за кордоном засобами музеїв та бібліотек**ВІТРЕНКО Валентин**

З листів Ариадни Іванівни Слоневської-Труш до завідувачки літературно-меморіального музею у Звягелі Римської Віри Омелянівни та мисткині Тетяни Неллінгер з приводу 100-річного ювілею Лесі Українки 509

ДІДУСЕНКО Ганна

Деякі зауваги до використання джерелознавчої бази при висвітленні образу Олени Пчілки (за матеріалами Полтавської ОУНБ імені І.П. Котляревського). 525

ДМИТРУК Валерій

Постать Олени Пчілки на сторінках діаспорських видань (з фондів Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки). 538

ЄВТУШОК Євгенія

Олена Пчілка та родина Косачів в науковій діяльності Волинської ДОУНБ імені Олени Пчілки 546

ІВАНЧЕНКО Ія, КРИЦЬКА Антоніна

Дослідження та популяризація життя Олени Пчілки в Україні та за кордоном засобами музеїв та бібліотек. 567

Зміст

КОСТЮК Степан

Фонд Олени Пчілки у Тернопільському обласному
краєзнавчому музеї: особливості нових надходжень 573

ПИЛИПЕНКО Галина

Внесок колишньої очільниці Літературно-меморіального
музею Лесі Українки у Звягелі Віри Римської
у популяризацію постаті Олени Пчілки на Звягельщині. 576

ХІВРЕНКО Ніна

Прижиттєві видання творів Олени Пчілки:
з колекції Національної історичної бібліотеки України 589

ЧИКАЛЕНКО Інна

Дослідження та популяризація життя і діяльності
Олени Пчілки в Україні засобами музеїв та бібліотек 595

РОЗДІЛ VII. Висвітлення літературного надбання і громадської діяльності Олени Пчілки та членів Косачівської родини засобами масової інформації

КОЗЛЕНКО Ольга

Висвітлення літературного надбання і громадської
діяльності Олени Пчілки в теле- та радіопроєктах 601

НОВОСАД Оксана

Часописи Волині (1921–1939 рр.) про Олену Пчілку
та родину Косачів 606

ЧЕПІГА Ганна

Виховний потенціал дитячих творів Олени Пчілки 613

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАБІНЕЦЬ Лілія Анатоліївна	вчитель української мови та літератури, Сумський заклад загальної середньої освіти I–III ступенів № 12 Сумської міської ради
БАРАНОВСЬКА Лариса Юріївна	викладач Звягельської школи мистецтв
БАРАНОВСЬКА Людмила Леонідівна	вчитель української мови та літератури ліцею імені Олени Пчілки м. Ковеля Волинської області
БАРТНИЦЬКА Анастасія Вікторівна	науковий співробітник Літературно-меморіального музею Лесі Українки
БАСАЛАЄВА Олена Вікторівна	викладач Новоград-Волинського економіко-гуманітарного фахового коледжу
БІЛЯЦЬКА Валентина Петрівна	доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри філології та мовної комунікації Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
БІДЮК Ірина Михайлівна	зберігач фондів Літературно-меморіального музею Лесі Українки
БЛОХИН Даряна	доктор філософії, кандидат педагогічних наук, професор, лауреат Шевченківської премії-2015, президент «Німецько-Українського наукового Об'єднання імені Ю. Бойка-Блохина» (НУНО), голова Фонду імені Ю. Бойка-Блохина та Родинного архіву-музею при Університеті Григорія Сковороди в Переяславі
БОРИСЮК Зоряна Володимирівна	методист Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти
БРЮХАНОВА Мар'яна Олегівна	студентка Звягельського політехнічного фахового коледжу

Відомості про авторів

ВІТРЕНКО Валентин Володимирович	краєзнавець, голова Звягельської міськрайонної організації НСКУ
ВОЛОШИНА Христина Валеріївна	студентка Новоград-Волинського економіко-гуманітарного фахового коледжу
ГАДЖИЛОВА Ганна Олександрівна	кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
ГАММА Людмила Петрівна	заступник директора літературно-меморіального музею Лесі Українки, завідувачка філії «Музей родини Косачів-Драгоманових»
ГОЛЯЧЕНКО Олександр Сергійович	туристична агенція «Поліська палітра», селище Іршанськ, Коростенський район, Житомирська область
ГОНЧАРУК Тамара Василівна	викладач Звягельського медичного фахового коледжу Житомирської обласної ради
ДАВИДЧЕНКО Інна Дмитрівна	доцентка кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради
ДАНИЛЕНКО Володимир Григорович	доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, м. Київ
ДИБА Алла Георгіївна	науковий співробітник відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
ДІДУСЕНКО Ганна Анатоліївна	головний бібліотекар відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І.П. Котляревського
ДМИТРУК Валерій Юхимович	вчений секретар Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки

ДУБРОВСЬКА Альона Володимирівна	вчитель української мови та літератури КЗ «Слатинський ліцей» Дергачівської міської ради Харківської області
ЄВТУШОК Євгенія Олексіївна	заступник директора з наукової роботи Волинської державної обласної універ- сальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки
ІВАНЧЕНКО Ія Анатоліївна	здобувач вищої освіти 1 курсу факультету ветеринарної медицини Одеського державного аграрного університету
ІЩЕНКО Анастасія Олександрівна	учениця 10-го класу Роменського ліцею № 2 ім. акад. А. Ф. Йоффе Роменської міської ради Сумської області, слухачка секції «Українське літературознавство» Комунального закладу «Роменська міська Мала академія наук учнівської молоді» Роменської міської ради Сумської області
КАЛЬЧЕНКО Олена Юріївна	вчитель української мови та літератури КЗ «Слатинський ліцей» Дегацівської міської ради Харківської області
КИЗЯК Людмила Володимирівна	викладач вищої категорії – старший ви- кладач, викладач технології вишивки ДНЗ «Новоград-Волинське вище про- фесійне училище»
КОГАН Леонід Григорович	краєзнавець
КОЗЛЕНКО Ольга Сергіївна	вчитель української мови та літе- ратури Павліського ліцею імені В. О. Сухомлинського Онупрїївської се- лицької ради Кіровоградської області
КОЛОМІЙЧУК Ольга Сергіївна	вчитель Черкаської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 25
КОНОНЕНКО Ірина Володимирівна	вчитель, керівник секції «Українське літе- ратурознавство» Комунального закладу «Роменська міська Мала академія наук учнівської молоді» Роменської міської ради Сумської області

Відомості про авторів

<p>КОРНЕЄВА Віолетта Станіславівна</p>	<p>учениця 10-го класу Роменського ліцею № 2 ім. акад. А.Ф. Йоффе Роменської міської ради Сумської області, слухачка секції «Українське літературознавство» Комунального закладу «Роменська міська Мала академія наук учнівської молоді» Роменської міської ради Сумської області</p>
<p>КОСТЮК Степан Володимирович</p>	<p>завідувач науково-методичного відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України</p>
<p>КОТЮК Галина Іванівна</p>	<p>викладач Звягельського медичного фахового коледжу Житомирської обласної ради</p>
<p>КРИВКО Ірина Миколаївна</p>	<p>кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій Запорізького національного університету</p>
<p>КРИЦЬКА Антоніна Олегівна</p>	<p>викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук Одеського державного аграрного університету</p>
<p>КРУПКА Мирослава Анатоліївна</p>	<p>доцентка кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету</p>
<p>КРУТАС Олександра Іванівна</p>	<p>завідувачка соціокультурним центром Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка</p>
<p>КУЗЬМІНА Надія Валентинівна</p>	<p>вчитель української мови та літератури КЗ «Слатинський ліцей» Дергачівської міської ради Харківської області</p>
<p>ЛЕБІДЬ Марина Олексіївна</p>	<p>вчитель української мови та літератури, зарубіжної літератури КЗ «Полтавська загальноосвітня школа I–III ступенів № 38 Полтавської міської ради Полтавської області»</p>

ЛЕВКОВСЬКА Марія Петрівна	старша наукова співробітниця Гадяцького історико-краєзнавчий музею
МАРЧЕНКО Наталія Миколаївна	викладач Звягельського політехнічного фахового коледжу
МОСТОВА Ганна Ігорівна	здобувач фахової передвищої освіти КЗ «Балтський педагогічний фаховий коледж»
МУХАРОВСЬКА Наталія Іванівна	заступник директора з гуманітарної осві- ти і виховання Звягельського медичного фахового коледжу Житомирської облас- ної ради
МУШТАЙ Людмила Євгеніївна	вчитель української мови та літера- тури в КЗ «Харківська гімназія № 136 Харківської міської ради»
НЕМЧЕНКО Галина Вікторівна	кандидат філологічних наук, доцент, співробітниця міжкафедральної науко- вої лабораторії «Українська література в англomовному світі» при Херсонському державному університеті
НЕМЧЕНКО Іван Васильович	кандидат філологічних наук, доцент кафедри української й слов'янської фі- лології та журналістики Херсонського державного університету
НІКОЛОВА Ольга Леонідівна	вчитель української мови та української літератури Розівської гімназії з почат- ковою школою – філії Кулевчанського опорного закладу – ліцею з початко- вою школою та гімназією Білгород- Дністровського району Одеської області
НОВОСАД Оксана Степанівна	вчитель української мови та літератури ліцею села Глухи Дубечненської сільської ради Ковельського району
ПЕТРЕНКО Юлія Володимирівна	старша наукова співробітниця філії «Музей родини Косачів-Драгоманових» Літературно-меморіального музею Лесі Українки

Відомості про авторів

ПИЛИПЕНКО Галина Миколаївна	старший науковий співробітник Літературно-меморіального музею Лесі Українки
РЕБРІЙ Олександр Вікторович	здобувач фахової передвищої освіти КЗ «Балтський педагогічний фаховий коледж»
РЖОНДКОВСЬКА Тамара Миколаївна	наукова співробітниця Літературно- меморіального музею Лесі Українки
РОМАНЮК Іван Миронович	доктор історичних наук, професор, за- відувач кафедри історії України Він- ницького державного педагогічного уні- верситету імені Михайла Коцюбинського
РУЩИЦ Марія Олегівна	здобувач навчально-наукового ін- ституту філології та журналістики Житомирського державного універси- тету імені Івана Франка
СЛІПЕНКО Ганна Василівна	методист відділу освіти Жашківської міської ради Черкаської області
ТИХУН Тетяна Володимирівна	здобувач навчально-наукового ін- ституту філології та журналістики Житомирського державного універси- тету імені Івана Франка
ТКАЧ Оксана Василівна	заступник директора з виховної роботи, викладач-методист, ВСП «Нікопольський фаховий коледж Українського держав- ного університету науки і технологій»
ТКАЧЕНКО Тетяна Іванівна	докторка філологічних наук, доцентка, за- відувачка кафедри гуманітарних та фун- даментальних дисциплін Київського ін- ституту бізнесу та технологій
ФЕДУНЬ Марія Романівна	докторка філологічних наук, доцентка, професорка кафедри педагогіки та пси- хології Івано-Франківського ОІППО

ХАМЗАЄВА Вікторія Миколаївна	вчитель української мови і літератури Херсонської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 47 Херсонської міської ради
ХІВРЕНКО Ніна Дмитрівна	бібліотекар НДВ стародруків, цінних та рідкісних видань Національної історичної бібліотеки України
ЧЕПІГА Ганна Олексіївна	вчитель української мови та літератури комунальної установи Сумська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 23, м. Суми, Сумської області
ЧИКАЛЕНКО Інна Віталіївна	здобувач навчально-наукового інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка
ШАРОВА Тетяна Михайлівна	доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу роботи з обдарованою молоддю Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»
ШПИЛЬКІВСЬКА Олена Валеріївна	кандидат філологічних наук, доцент, вчитель Академічного ліцею № 47 м. Київ
ЩУКІНА Ірина Анатоліївна	завідувачка науково-експозиційного відділу «Музей Лесі Українки» Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
ЯРОВЕНКО Тетяна Сергіївна	кандидат філологічних наук, викладач української літератури Харківського кооперативного торгово-економічного фахового коледжу
ЯЩЕНКО Ольга Вячеславівна	здобувач навчально-наукового інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка

Алла Дибя

(м. Київ)

**ПОБРАТИМ, КУМАСЯ І ЗАБУТА ТІНЬ:
(До історії дружби Косачів та Лисенків)**

Ця наукова розвідка виконана у межах проєктів, які фінансуються за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Світлій пам'яті музикознавиці Ірини Щербанюк (22.12.1959–2.11.2023), колишньої наукової працівниці Київського музею Миколи Лисенка

Анотація. У науковій розвідці робиться спроба створення короткого літопису дружби родин Косачів та Лисенків, увиразнюються окремі важливі аспекти цього дослідження, яке розкриває не тільки суто родинні стосунки, але й значні складові загальнонаціонального поступу українців.

Ключові слова: свідчення, автографи, вшанування, спілкування, ініціатива, вічне збереження, дослідники, спогади.

Постановка проблеми. Вивчення ще недостатньо дослідженої в літературознавстві тематики, важливої для розуміння того, що зробили в житті люди, про яких ідеться і чим важливі вони для нас сьогодні.

Мета дослідження. Кожен з нас, дослідників Лесі Українки та її оточення, звертаючись до певної вузької тематики й обираючи наступний напрямок свого пошуку, добре розуміє, що цими ж шляхами міг вже проходити хтось інший, тому, зважаючи на вже оприлюднене, намагаєшся знайти якісь нові, невідомі ще «родзинки» і представити їх у власній науковій розвідці, що й спробую зробити і цього разу.

Текст статті. У листі Лесі Українки до Людмили Старицької-Черняхівської датованому груднем 1912 року з Гелуана (Єгипет) маємо таке її свідчення «...З Миколою Віталевичем зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито! Старицький, Лисенко – сі ймення для інших належить тільки для літератури і хисту, а для мене вони вічно викликатимуть живі образи, як імення близьких і рідних людей що, властиво, ніколи не вмірають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати коли про мене з таким почуттям, як я тепер згадую про Миколу Віталевича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер поруч!). Але я б хотіла на те заслужити. Не трапилось мені провести вкупі з громадою до вічного дому Ваших рідних, і тим, певне, я не раз бачу їх живими, як завжди бачу свого татка¹ і Мішу², і ніяк не хоче душа моя вірити в те, чого і перо уперто не хоче написати, ніколи, ніколи... Але ж я плачу тепер, значить, вірю?...» [12, с. 347].

Нещодавно у гадацькому альманасі «Мистецьке гроно» мала дві подачі публікації «Серденька мої...»: до питання про дружбу Миколи Лисенка з Михайлом Драгомановим [1], яка лише частково захоплювала тему дружби Миколи Лисенка з родиною Косачів. Цього разу хотілося б докладніше зупинитися саме на цьому аспекті життєпису Миколи Лисенка. Позаяк у багатьох моментах я, як літературознавець, не можу конкурувати з музикознавцями, зокрема зі світлої пам'яті моїми музейними посестрами Роксаною Скорульською, Мариною Чуєвою та Іриною Щербанюк, але, маючи від них безцінні видання, які вони готували, й ті консультації, які надавали впродовж кількох десятиліть, наважуюсь все ж торкнутися цієї теми. Не можу не посилатися і на роботи завідувачки Київським музеєм Лесі Українки, літературознавця, музеєзнавця, музикознавця Ірини

¹ Косач Петро Антонович (1841–1909).– юрист за фахом, батько Лесі Українки.

² Косач Михайло Петрович (1869–1903).– вчений-фізик, педагог, старший брат Лесі Українки.

Щукіної, обов'язково цитуватиму та увиразнюватиму зі свого боку тут її наукові знахідки.

Отож знайомство і співпраця родин Косачів, Драгоманових, Лисенків та Старицьких почалися ще зі студентських часів у Києві: спільна робота у Київських недільних школах, участь у перепохованні Тараса Шевченка. Ольга Драгоманова (в одруженні Косач) мала б побачитися з друзями брата Михайла Драгоманова ще зовсім юною ученицею пансіону Нельговської. Далі було весілля Ольги та Петра Косачів у церкві села Пирогів під Києвом. Частково про обставини знайомства й спілкування Ольги Драгоманової з майбутнім чоловіком я вже розповідала у своїй науковій розвідці «Юнак один, Петро Антонович Косач, зробив Олі пропозицію про одруження...» із циклу наукових есеїв «Звягельські етюди» [5]. Ще в часи моєї роботи у Київському музеї Лесі Українки ми в екскурсіях завжди звертали увагу на вінчальний вінок Олени Пчілки (збереглися ще й три букетики штучних квітів з тієї урочистої події та документ про вінчання [13, с. 146–147]). А їхні друзі були присутні на вінчанні молодят 22 липня 1868 року в Христо-Воздвиженській церкві села Пирогів під Києвом. Про те вінчання докладніше розповідає Ірина Щукіна у своєму дослідженні «Про «opus musicum» та інші маловідомі реліквії музею». На тому весіллі було багато щасливих несподіванок. Зокрема невимовну радість викликала несподівана поява у товаристві «закордонного гостя» Миколи Лисенка, якого вона або не пізнала чи й не бачила до того важливого моменту. Наступну цитату зі спогадів Ольги Косач-старшої (Олени Пчілки) наводжу з подачі І. А. Щукіної: «Всі вибігли назустріч, увели гостя в хату, вітали, садовили!... Привітання, поздоровлення, розпитування, розповідання, новини – все лунало разом, безладно, мов бризки швидкого водограю! Миколу Віталійовича розглядали, називали «німчиком»; жарти, сміх, перериваний поважними речами. Так пройшов і обід. Пора було їхати до церкви [...]. Микола Віталійович сів у повоз разом

з молодими, подавши мені китицю з білих квіток, що він таки встиг захопити в Києві. В другий повоз сіли М. Драгоманов, В. Антонович, двоє Кістяківських (Олександр і Василь), що мали підписатися в церкві як свідки. Все – свої! Вінця надо мною держав Микола Віталійович» [13, с. 147].

Попереду довгі десятиліття щирого спілкування, у якому неможливо було й зрозуміти, хто з них є кровним родичем, а хто – ні. Були спільні хвилини радості, тяжких втрат і розчарувань, багато спільних творчих проєктів. Зокрема збір матеріалів до Словника української мови, до якого долучилося немало представників Київської громади. Упорядкувати, редагувати й додати результати власних досліджень довелося пізніше Борисові Грінченку. У передмові від упорядника до видання цього словника 1907 року, розповідаючи досить докладно про підготовку видання, вказується зокрема: «Записання отъ народа слова доставили въ разное время слѣдующія лица (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): [...] Н.В. Лисенко (Кременчугск. у., Подольск. г.)» [9, с. XXI]. «Кромѣ сейчасъ поименованныхъ лицъ, в работѣ разновременно принимали участіе: [...] М.П. Драгомановъ, [...] О.П. Косачъ, [...] Н.В. Лисенко» [9, с. XXII]. «Во-первыхъ, рядомъ сочувствовавшихъ работѣ лицъ сообщенъ былъ намъ рукописны й матеріалъ, состоявшій изъ записей словъ и выражений, добытыхъ непосредственно отъ народа. Такіе матеріалы доставлены были слѣдующими лицами (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): [...], а также и другія рукописи, заключавшія въ себѣ лексическія матеріалы [...] К.В. Квитка – 170 кар. (Кіев. г.)» [9, с. XXV]. Отже, поруч із Миколою Лисенком та іншими його побратимами зі «Старої громади» і гуртка «Плеяда», яких тут спеціально не згадуємо, щоб не відволікатися від основної теми. Бачимо серед тих, хто надавав свою працю для Словника, Ольгу Петрівну Косач (Олену Пчілку), але, на жаль, не бачимо Петра Антоновича Косача, хоча, ймовірно, переданий від їхньої родини

матеріал, міг містити й записи Петра Антоновича, глибоко зацікавленого в оприлюдненні цієї роботи. Бачимо також Климента Квітку (в майбутньому чоловіка Лесі Українки, видатного діяча українського уряду в часи Української національної революції 1917–1921 рр. та одного з творців Української академії наук, який також долучився до підготовки Словника, адже робота над ним тривала кілька десятиліть. У цей же період (1868 р.) П.А. Косач надав кошти для видання зібраного М.В. Лисенком збірника українських народних пісень. Цим виданням щиро опікувався і Михайло Драгоманов [13, с. 153]. У свою чергу, його дружина всіляко допомагала композитору і музикознавцю, надаючи йому записи пісень та наспівуючи певні мелодії. Тоді ж вони з Лисенком почали записувати українське весілля [6, с. 32]. А одного разу мати Лесі Українки піджартувала над побратимом, надавши йому запис пісні «Без тебе, Олесю...», назвавши її народною. Проте через якийсь час зізналася, що ця пісня належить їй.

Друзі активно допомагали і працею, й коштами для видання журналу «Киевская Старина». Постійно бували на концертах Миколи Лисенка, на прем'єрах опер та оперет композитора: «Прем'єра першої української оперети [«Різдвяна ніч» пізніше була перероблена авторами на оперу – А. Д.] на великій київській сцені 25 січня 1874 р. стала видатним явищем у літературно-мистецькому житті Надніпрянщини. Подивитись її приїхало багато українців з різних міст, Ольга і Петро Косачі спеціально приїхали з Волині підтримати своїх друзів-авторів – Миколу Лисенка і Михайла Старицького [автора лібрето – А. Д.], а також друзів-акторів – Ольгу Лисенко [першу дружину Миколи Лисенка Ольгу, до одруження О'Коннор – А. Д.], Олександра Русова, Ореста Левицького, Станіслава Габеля» [6, с. 48]. Згодом прем'єра відбулась і в Харкові: «В лютому Лесина мати їздила до Харкова на виставу «Різдвяної ночі» Лисенка» [6, с. 47]. Цей літопис постановок творів Миколи Лисенка, на яких були присутні їхні друзі Косачі, можливо, пізніше продовжить ще хтось з дослідників.

Знайомство маленької ще Лариси Косач з друзями батька Лисенком та Старицьким відбулося, очевидно, у січні 1876 року, коли М.П. Драгоманов виїздив на вимушену еміграцію, тоді ж відбувся прощальний вечір і прозвучала сумна Лисенкова пісня на слова Тараса Шевченка:

ЧИ МИ ЩЕ ЗЙДЕМОСЯ ЗНОВУ?

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?

І слово правди і любові

В стеги і дебри рознесли!

[...] Свою Україну любіть,

Любіть її... Во время люте,

В остатню тяжкую минуту

За неї Господа моліть.

Тоді київські друзі зібралися на останню вечірку в господі Драгоманових на Кузнечній (про цю зустріч маленької Лесяї з дядьком, його родиною й друзями говорить у цитованій нами науковій розвідці й Ірина Шукіна, згадуючи й улюблену дядькову пісню «Ой, у полібилинонька коливається...», яку Лесина мати вже ніколи не могла чути без сліз [13, с. 149–150]). Згодом вони могли побачитися від 22 по 29 травня 1876 року в Києві, коли дружина Михайла Драгоманова Людмила з дочкою Лідією виїздила до Відня, де тоді мешкав Михайла Драгоманов, у супроводі Вільяма Беренштама та члена Старої громади Миколи Шершавицького.

Вдруге, за твердженням Роксани Скорульської вони зустрінуться восени 1881 р., коли Олена Пчілка зі старшими дітьми мешкала на розі вулиць Стрілецької та Рейтарської. Недалеко від них мешкали Лисенки й Старицькі (Старицькі навіть якийсь час жили в одному будинку з Драгомановими, а Михайло Старицький став для Олі Драгоманової її хрещеним батьком в літературі, Він же заохотив її до перекладацтва. А насправді були зустрічі Косачів з Лисенками 1874 року та, можливо, якісь й якісь інші.

Вони постійно спілкувалися, подружилися їхні діти. Знаємо, що діти Миколи Лисенка тільки народжувалися, тож до гурту вони долучаться дещо пізніше, про що свідчитиме у своїх спогадах Галина Лисенко та численні спільні фото, зокрема на Полтавщині у Косачів-Драгоманових, адже впродовж багатьох десятиліть Лисенки й Старицькі відвідуватимуть Косачів у Колодяжному на Волині та у Гадячі й Зеленому Гаю на Полтавщині. Навіть Микола Лисенко, незважаючи на всю свою, часто надмірну, завантаженість на роботі, іноді мав кілька днів, щоб побути у друзів на дачі. Збереглося також фото, де Лисенки, Косачі й Драгоманови на Княжій Горі під Каневом у травні 1900 року. Саме Микола Лисенко вибирав і допоміг придбати фортепіано для Косачів [6, с. 281]. Є й свідчення про святкування Різдва у Косачів з М.В. Лиенком [6, с. 292].

Свого часу мені довелося готувати передачу фотооригіналу «Микола Віталійович Лисенко з сином Тарасиком» з фондів Київського музею Лесі Українки, куди він колись був переданий на вічне збереження, у фонди Музею Миколи Лисенка. Скажу чесно: було боляче відривати цей скарб від серця Лесиної скарбниці, але ми розуміли, що та світлина має бути разом із матеріалами усієї родини Лисенків.

Леся Косач бере уроки гри на фортепіано у першій дружині Миколи Лисенка Ольги (дівоче О'Коннор). Лариса Косач з Людмилою Старицькою вчать разом англійської мови. Юні Косачі та юні Старицькі беруть участь у різних українських вечірках, які влаштовують їхні батьки. Пізніше усі вони візьмуть участь у створенні й діяльності літературного гурту «Плеяда» [3].

У листуванні Миколи Лисенка немало теплих згадок про Косачів. Наприклад, в листі М.В. Лисенка до М.П. Драгоманова від 12 жовтня 1876 р. з Києва: «О[льга] П[етрівна Косач] приїздила сама сюди. Бачилися. Щиро балакали. Паніматка ваша до неї поїхала зімувати. А Сашу птенця-брата зустрів оце днями на Хрещ[атику], купувало газету Новое Вр[емя]». Каже, учусь

тепер первый сорт» [7, с. 115]. Згадувана тут паніматка – це мати Ольги Косач (Драгоманової) та Михайла Драгоманових. А Саша птенець-брат – це наймолодший брат Ольги Петрівни та Михайла Петровича Олександр Петрович Драгоманов, лікар-психіатр. У листі до Бориса Познанського від 25 травня 1886 р. з Києва серед найцікавіших новин останнього часу називає таку: «Вийшло з друку у Києві: «Думки-мережанки Олени Пчілки – віршовий збірник. Вийшла «Зібраниця [з] рідного поля «Панаса Мирного» – 2 оповідання прозові: «Лихий попутав» і «П'яниця». Пішла до друку його ж драма «Перемудрив» « [7, с. 169–170]. Наступний лист від [31 травня 1886 р. з Києва]. Тут є також згадка про Косачів: «Балакав оце днями про тебе з Косачем, що приїздив сюди на кілька день за жінкою» [7, с. 170].

28 жовтня 1892 року в листі до В.Й. Шухевича є така теза: «Як що можна, пришліть мого «Пана Коцького», маю потребу. Ще, якщо Ваша ласка, чи не можна б вислати мені чи то поштою, чи то якоюсь okazією перший випуск віршів Гейне у перекладі на укр[аїнську] м[ову] Лесею Українкою. Пані Косач (Олена Пчілка), її мати, друкувала ю [?] у друкарні Т[овариства] им[ені] Шевченка» [7, с. 204]. А в грудні 1898 року почалася підготовча роботи над постановкою казки-опери Миколи Лисенка (лібрето плейдівки Дніпрової Чайки) «Коза-дереза», а Леся Українка стала тоді режисером, костюмером, бутафором і гримером.

17 листопада [18]98 року з Києва М.В. Лисенко пише до М.Ф. Комарова короткого, але щедро насиченого інформацією листа, подаючи яскраву картину вшанування І.П. Котляревського 1898 року: «Любий, дорогий Михайле Хведоровичу!

У суботу, 21 листопада, у нашій літературно-артистичній салі святкуємо 100-літню річницю появи «Енеїди» Котляревського, 2 реферати читатимуть автори: Людмила Черняхівська і Науменко. Привітні вірші до Котляревського Старицького, Олени Пчілки, Лесі Українки і Сошенка. Спів і, нарешті, мій гімн до тексту Шевченка «На вічну пам'ять Котляревського при солі,

хорі. Присилайте на ім'я правління Літературно-артистичного общества у суботу колективну привітну українську телеграму і молоді теж.

Ваш М. Лисенко» [7, с. 282]

14 червня 1901 року з Києва Микола Лисенко пише до дочки Мар'яни, яка частенько їздила в гості до родини Лесі Українки: «Голубочко моя рідненька, Мусічка. Сьогодні зустрів мене Петро Антонович [Косач] та й переказав, що він має має з Колодяжного вісті, що ви всі добре доїхали, і всі здорові. Як тобі живеться на новому місці, у новому краю? Як ти поводишься, чи добре гуляється тобі? чи рада ти, що там? чи весело тобі? Чи гуляєте з Дорою по саду й лісу, чи доводиться коли небудь и купатися? Чи жарко у вас? Кажуть, що на Волині великі дощі падають. А у нас одне – пекло та й пекло таке, що 35° що дня Божого. [7, с. 316]. «Остап, тётя Соня, Тарасик і тётя Гліка³ тебе усі, усі, усі дуже цілуємо и згадуємо. Ждемо од тебе вістки. А ти кланяйся О[льзі] П[етровні] й усій сім'ї [Косачів] од нас» [7, с. 317].

22 червня 1901 р. з Києва. Микола Лисенко до дочки Мар'яни: «З листа шановної кумасі Ольги Петровни [Косач] вважаю, що гулянки з Дорою ви справляєте добре: щастя. Боже, але що наука не вельми посувається. А я на це тобі скажу, що розумів, виправляючи тебе у Колодяжне, що й одпочинеш, и вволю нагуляєшься, и діло своє (німецьке) на дозвіллі робитимеш совісно, бо допливши до самого берега, на березі утопитись, – це сором и scandale (скандал) перед людьми А з німецькою провалитись, це ж ганьбаа та й годі» [7, с. 318].

Вже 29 червня 1901 року з Києва батько повідомляє дочку Катерину: «Люба моя Катрυσю. Оксана [Косач] привезла вчора від тебе листа. Дуже радий я, що ти, під впливом селянського життя і доброго режиму та харчу, крєпче себе почуваш. Оксана казала, що на лиці покрашчала и взагалі погрубішала. Проводь таке життя і на довго знову підкрєпись. Мусічка [Мар'яна Лисенко – А. Д.]

³ Гликєрія Тумасова – знайома родини Лисєнків [7, с. 652].

двічі вже писала, и я їй двічі одмовивсь. Хвалиться, що добре їй там и весело живеться. Дай-то, Боже! Вже числа 8–10 липня прибуде до Київа, як Косачі перетаборюватимуться у Гадяче» [7, с. 318].

А в листі до дочки Катерини від 4 травня 1903 року з Києва розповідає про те, що хотів би усіх дітей відправити «на вільне» в час канікул. Проте Остапа «треба готувати до екзаменів з усіх предметів на август – це візьме не менч 100–120 рублів. От тобі ці гроші, що пішли б на дачу, підуть на оплату репетітора. А Тарасикові та й мусі з Галею треба б воздуха не київського хоч на 2–21/2 місяці. Після Великодніх свят у перший понеділок я довідавсь у гімназії, що Остап не тільки не ходив усю другу чверть, себ то ноябрь и декабрь, до Різдва, але й од Нового Року до самого Великодня ні разу не був у Гімназії. Инспектор виніс мені журнал, де стояло краснорічиво сплош нб, нб, нб... Я став питати ради у Петра – дірктора и просити, що його робити. Він сказав, що О[стап] підлеглий исключенію за непосещеніе и крим того в кращому випадку мусить тримати испити в осени з усіх геть чисто предметів. Оце тобі картина з морального обличчя того, якому треба б було вчитись, щоб ще опікуватися малим Тарасиком на случай моєї смерті. А тут самому не далеко висвятитись на босяка. Я підводив и Людю, и О.П. Косач – це ж його Хрещена мати, – и ті його улещували ити і кінчати середню школу, без якої одна дорога в писарі, двірники, etc. А ти ще, та й инчі підцьковували узяти його з Гімназії и оддати у Муз[ичну] Школу, водячись якимсь там надзвичайним хистом його до музики, забуваючи, що музикант без певної й солідної освіти є небільш, як катеринщик⁴, що крутить на вулицях шарманку з двору до двору. А Косачка це тільки на мою вимогу знищить картёжну гру у себе з Микосем, де зіходились гімназисти у карти грати!! И де певне Остап (бо він там просвіщавсь) посадив и графинчика, и чарочки etc. И вона тільки на мої вимоги розігнати

⁴ Шарманку називали також «катеринкою» [7, с. 572].

ніби сю симпатичну компанію в наш ХХ вік, коли люде іншими справами й освітою готуються до життя, а не тими офіцерськими забавами. Може воно й безпешніше дати молоді таку забаву и дивитись на ню крізь пальці з погляду Дейст[вительної] Стат[ської] Советникової. Марьяна так собі лізе переваги-ваги. Теж компанія Дори-ледащиці порядної та ще там є мацапура, через двері живе, патлате, и вільне від освіти й розвою. Як що перейде, то хйба ледве-ледве, або ж по традиції щорічній з передержкою з 1–2 предметов» [7, с. 353–354]. Далі розповідає про блеми з вихованням Тарасика, Галі. Жаліється, що довелось вигнати няньку, яка розбещувала й балувала Тарасика, навчила його «паскудних лайок», била його: «Тяжко без матери[нського] догляду, хтоб вів їх без мене и регулірував життя та руководив та пильнував, куди и де хто йде и бува. Гліка була на Великод[ні] Св[ята] у Шульгіних; бували инколи у нас, помога. Кума [очевидно, йдеться про О.П. Косач-старшу (Олену Пчілку) – А. Д.] часто бува; носить гостинці Тарасику[...]» [7, с. 354]. Отож усі «радоші» підліткового віку своїх дітей і Косачі, й Лисенки переживали разом. І наслідки безглузлого виховання няньками маленького Тарасика долали разом. І те, що, зрештою, Остап Лисенко став відповідальним хранителем, дослідником і публікатором творчого архіву батька, допомагав з дружиною у створенні Київського музею Миколи Лисенка, у цьому заслуга люблячого батька-вдівця, хрещеної матері та друзів родини. Адже усі діти Миколи Лисенка вивчилися, мали добрий фах, самовіддано працювали для України, створили родини. Проте і їх зачепила хвиля репресій, але про це, звісно ж, у інших дослідженнях.

Відомо також, що Микола Лисенко переконав 17-річну Лесю Українку, щоб вона написала текст до вже написаної ним музики для мішаного хору «Жалібний марш», присвячений 27-ми роковинам від Дня смерті Тараса Шевченка. Незважаючи на те, що завжди вважала таку роботу мукою для себе, Лисенкові вона відмовити не могла. Проте тільки така музично обдарована

особистість, як Лариса Косач, могла здійснити задум композитора, а він про це добре знав, наполягаючи на виконанні роботи.

Микола Лисенко очолював музичну комісію у Київському літературно-артистичному товаристві (1895–1905), яке поступово дякуючи зусиллям київської української громади поступово перетворювалося в українську культурну організацію, за що й було закрите з початком революції 1905–1907 рр.

Усі вони брали участь у підготовці й проведенні відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві 1903 р. Але на світликах зі свята ми ніде не бачимо обличчя Миколи Лисенка. Він тоді став «людиною за кадром» – проводив безкінечні репетиції, щось узгоджував, готував спектакль і т.п. [4]. 1898 року Леся Українка створила вірш «Забута тінь», де прозвучали слова: «Се жінка Дантова» [11, с. 209]. Сучасники письменниці натякали на те, що такою «Дантовою тінню» стала для композитора його друга дружина Ольга Липська⁵, матір його дітей. Проте на вшануванні Котляревського такою «тінню», чорноробом свята став Микола Лисенко. Цікаво, що у ті дні в Полтаві він зупинився в господі місцевого адвоката, побратима Олени Пчілки по журналу «Рідний край» Миколи Дмитрієва⁶. Тоді ж у цьому помешканні перебували й Леся Українка з матір'ю. Збереглося фото делегації, яка їздила в період Першої російської революції виборювати права на українську книгу, пресу, школу (датоване у різних джерелах кінцем 1905 р. або початком 1906 рр.). На одному з кадрів бачимо й дружину Дмитрієва, господиню гостинного помешкання в Полтаві. Микола Лисенко в Україні і у світі ще й до сьогодні недостатньо оцінений і пошанований, проте кожне наше нове дослідження за цією темою долає той дивний ефект «забутої тіні», коли у нас набагато більш пошанований,

⁵ Ольга Антонівна Липська (1860–1900) – українська піаністка, громадська діячка, друга дружина Миколи Лисенка

⁶ Микола Андрійович Дмитрієв (1867–1908) – видавець, громадсько-політичний і культурний діяч.

а сьогодні щодо нього викликає набагато більше дискусій, щирий приятель Миколи Лисенка Петро Чайковський, ніж сам геній української музики. І в цьому контексті для гідного осягнення й відзначення творчого доробку батька української музики немало зробили колеги з Київського музею Миколи Лисенка та загалом Музею видатних діячів української культури.

Згадуючи про гурток «Плеяда», Людмила Старицька-Черняхівська наголошує, що «гурток, який зародився в затишній квартирі Лисенка [10, с. 775], а ядро гуртка, за свідченням Галини Лисенко: М. Лисенко, М. Старицький, Олена Пчілка та Леся Українка. Докладніше про «Плеяду» й кожного з її учасників у моїх численних публікаціях на цю тему та великому науковому есеї «Українська Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (Київської) Громади» [3].

«Вибачте, Шановна Кумасю⁷, Ольго Петровно, – пише Микола Лисенко до О.П. Косач (Олени Пчілки) 20 січня 1894 р., – що такі незвичайні⁸ єсьмо, доси на Вашого привітного листа не одмовили. Закрутилися в кашлях, клопотах. Подай, Боже всещедрий, й Вам, и сімбі усі[й], що решта сидить у Колодяжному, зичимо здоровья й долі щасної усім вам. Ждемо вас, скучилися за Вами. Оце в четвер, 27-го у нас буде збірка Літератури, що так довго не одбувалася за недбалістю де кого⁹. Оце зараз у двері до нас хтось дзень-дзелень! увіходе п[анна] Леся и пита, чи буде ж що у Четвер. А я питаю, чи мама не приїхала? Мама, каже, пише, що в цьому місяці певне й не буде» [7, с. 226].

Згадує тут Лисенко й про трагікомічну історію з творчого літопису «Плеяди», коли юні кияни вирішили, було, створили на Наддніпрянській Україні київську філію журналу «Дзвінок», почали збирати гідні твори (звернулися навіть до Михайла Коцюбинського), почали щось редагувати, але «галицькі лиси»

⁷ О.П. Косач-старша була хрещеною матір'ю Остапа Лисенка [7, с. 538].

⁸ «Не шануємо звичаїв [7, с. 538].

⁹ Йдеться про завантаженість Миколи Лисенка [7, с. 538].

злякалися «конкуренції» і цю ініціативу відкинули: «Ну, що ж казати Вам нового? Діло таке спасенне, як піднесенне Дзвінка¹⁰ силами нашої пишучої молоді, розсипалося з-за дурноголового Шухевича¹¹, котрий загорівсь одразу амбіцією редактора и в присланих матеріалах постеріг наступ на його честь. Не вважаючи на кількарразне ясування йому хибності його поглядів і конечної потреби піднесення й поновлення змісту Дзвінка, бо їхній Дзвінок не годиться й не задовольняє наших дітей, він з упертістю воловою все своє [провадить]. Треба було лишити це таке корисне діло, котре ще до того з'їдало до праці гурток молоді переважно прецілий з дівчат та молодиць» [7, с. 226].

І ще безліч важливих питань українського поступу піднімає Микола Лисенко в цьому короткому листі до куми Ольги Косач: «Друге: діло видання з Чайченком¹² розійшлося, бо він замість Київа обняв посаду земську у Чернігові. Пропонував туди йому дати матерьял словарний робити, але Київ з принципа не дає листочка поза Київ. Комаров з Адесу радить удатись до Дикарева¹³, фільлога справжнього, вченого. Не знаю, на чому ще розмова з йім. На черзі святкування ювілеїв Левицького (Нечуя) и М.П. Старицького. Питання, коли? Всі радять до свят Великодних заводити, що [б] була спосібність людім з инчих народів прибути у Київ вшанувати. Тим часом на Пасху 4-го дня зачнуть вистави укр[аїнська] трупа Садовського з Заньковецькою. Ген[ерал-] Губ[ернатор] дав М.П. Стар[ицько]му розрешення на 25 вистав. У Лютому має розпочатись друкування художньо-етногр[афічного] збірника Венгржиновського, орнаменту Подолії, [відомого] яко коментатора нар[одних] пісень. Робота чудова.

¹⁰ «Дзвінок» – український ілюстрований журнал для дітей (Львів, 1890–1914).

¹¹ Володимир Осипович Шухевич (1850–1915) – редактор журналу «Дзвінок».

¹² Чайченко – псевдонім письменника, педагога Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910).

¹³ Дикарев – Митрофан Олексійович Дикарів (1854–1899) – український фольклорист, мовознавець, етнограф.

Прийшло з Москви моє нове видання 6 №№ дальших Музики до Кобзаря.

Щиро вітаю Вас і Петра Ант[оновича]. Оля хотіла писати Вам, та діти одбили.

М. Лисенко» [7 с. 226–227].

Отож йдеться й про контекст підготовки Словника, впорядкованого пізніше Борисом Грінченком, і про ювілеї Івана Нечуя-Левицького та Михайла Старицького, про український театр, нові збірники українських народних пісень та Лисенкової музики до «Кобзаря» Тараса Шевченка все те, що об'єднувало їх до кінця життя.

17 листопада Київ, [18]98 р. М. В. Лисенко пише до М.Ф. Комарова: «Любий, дорогий Михайло Хведоровичу!

У суботу, 21-го листопада, у нашій літературно-артистичній салі святкуємо 100-літню річницю «Енеїди» Котляревського, 2 реферати читатимуть автори: Людмила Черняхівська і Науменко. Привітні вірші до Котляревського Старицького, Олени Пчілки, Лесі Українки і Стешенка. Спів і, нарешті, мій гімн до тексту Шевченка «На вічну пам'ять Котляревського»¹⁴ при солі, хорі. Присилайте на ім'я правління Літературно-артистичного общества у суботу
Ваш М. Лисенко». [7, с. 282, 554].

Друзі й рідні композитора стали свідками цього славного вшанування.

З листа Миколи Лисенка до дочки Мар'яни від 14 червня 1901 року з Києва: «Голубочко моя рідненька, Мусічка. Сьогодні зустрів мене Петро Антонович [Косач] та й переказав, що він має з Колодяжного вісті, що ви всі добре доїхали, і всі здорові. Як тобі живеться на новому місці, у новому краю? Як ти поводишься, чи добре гуляється тобі? Чи рада ти, що там? Чи весело тобі? Чи гуляєте з Дорою по саду й лісу, чи доводиться коли-небудь и купатися? Чи жарко у вас? Кажуть, що на Волині великі дощі падають. А у нас одне – пекло та й пекло таке, що 35° що дня Божого» [7, с. 316]. Розповідає про малого, рано осиротілого Тарасика, який

¹⁴ Кантата Миколи Лисенка.

то хворіє, то видужує, а батько в цей час мусить багато працювати, щоб забезпечити родину. Діти ж все додають йому клопотів: «Остапові я вже найшов репетитора-гімназиста, що допіро скінчив гімназію [очевидно, йдеться про те, що почалися канікули в гімназії – А. Д.]. Ось уже 3-й день, як він з ним що дня займається математикою. Шкода Остапа: усі гуляють, спочивають, а він, бідний, мусить займатись і сидіти в городі. Хто ж тому винен? Сам, бо погано увесь рік займався. Були й репетитори, а все не шанувавсь» [7, с. 316]. Переживає батько й за неуспіхи Мар'яни з німецькою мовою, потерпає про те, щоб вона не залишилась на другий рік у тому ж класі. У листі згадуються і Софія Лисенко (в одруженні Старицька), і Ольга Косач-старша, й усі Косачі в Колодяжному. Показово у цьому контексті, до речі те, що основним хранителем родинного архіву Лисенків, упорядником майбутніх видань батькової спадщини, творцем першої музейної кімнати й фундатором майбутнього Київського музею Миколи Лисенка судилося стати саме Остапові Миколайовичу, який в дитинстві та юності стільки переживань коштував Миколі Віталійовичу.

Саме Миколою Лисенком була організована музична частина «галицького вечора», про який Леся Українка повідомляє Михайла Кривинюка у жовтні 1901 р., дякуючи побратимові за надіслані ноти [6, с. 569].

Ми також добре знаємо про те, що 1896 року відбулося весілля Людмили Старицької з Олександром Черняхівським, на якому дружками були Лариса і Ольга-молодша (в майбутньому Косач-Кривинюк) Косачівни, а боярином молодого – Михайло Кривинюк, якому судилося стати побратимом Лесі Українки і нареченим, а згодом і чоловіком дружки Ольги. Пізніше Косачі разом з друзями святкували весілля Катерини Лисенко (в одруженні Масленикової) [6, с. 572]. І таких радісних зустрічей у друзів було чимало. Наприклад, традиційні впродовж багатьох десятиліть поїздки на чолі з М.В. Лисенком на Тарасову гору в Каневі. А боротьба за спорудження пам'ятника Шевченкові, де Лисенко

був головою організаційного комітету цієї акції, забрала у композитора багато сили й здоров'я, проте він ніколи на це не нарікав.

22 червня 1901 р. з Києва Микола Лисенко пише дочці Мар'яні: «З листа шановної кумасі Ольги Петровни [Косач] вважаю, що гулянки з Дорою ви справляєте добре: щастя, Боже, але що наука не вельми посувається. А я на це тобі скажу, що розумів, виправляючи тебе у Колодяжне, що й одпочинеш, и вволю нагуляєшся, и діло своє (німецьке) на дозвіллі робитимеш совісно, бо допливши до самого берега, на березі утопитись, – це сором и scandale (скандал) перед людьми. И з-за чого? Витримала [екзамени] з трудніших предметів, як от арифметіка. А з німецькою провалитись, це ж ганьба та й годі» [7, с. 318]. Крім того, вже у Києві обіцяє попросити Надію Олександрівну Кониську перевірити те, що Муся вивчила в Колодяжному. Навіть, якщо ще багато прогалин у знаннях, то, поїхавши до Требінських, продовжить навчання.

Одним з найтяжчих випробувань у житті стало для Лисенка закриття владою Українського клубу, фундатором та керівником якого він був. Це стало, мабуть, останньою тяжкою зарубкою на його зраненому серці.

Вже по смерті свого побратима Олена Пчілка написала великі, надзвичайно теплі, присутні спомини про побратима «Микола Лисенко (Спогади думки)» [8], які поєднали в собі і власне мемуари, й дбайливо зібрані авторкою матеріали до біографії Лисенка. Вони пройшли більше чотирьох десятиліть разом по життю. Микола Віталійович, незважаючи на недобре самопочуття, до останнього свого дня працював, як викладач. Вже зібрався йти на черговий урок, та озвалося його хворе серце. Кинулися шукати лікаря, прибігли до Косачів – думали, що є вдома Ольга Косач-Кривинюк. Ольги-молодшої не було. Ольга-старша побігла до сусідів і була присутня поруч із вмираючим другом в останні миттєвості його земного буття [8, с. 176–178].

Замість висновків: У фондах Музею Миколи Лисенка та в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

збереглися матеріали творчих ювілеїв Миколи Лисенка. Деякі з вітальних адрес до 35-річчя композитора були або написані власноруч Оленою Пчілкою, або ж переписані її рукою. Як бачимо, вона була допущена до «святая святих» – особистого архіву ювіляра. І саме Олена Пчілка стала авторкою привітання Лисенкові від Київських письменників: «Ви дали голосно озватися народній пісні, зворушуючи душі наші болями й жалями душі народної, еднаючи в своїх творах найдорожчі почуття народні з найдорожчими почуваннями краших, свідомих синів Рід[ного] Краю. І щоб такі сини могли зростати у нас із малого-малечку, не забули Ви подати свій голос і до дітей наших, щоб сотворялася і в нас основа всякої національності – національна сім'я» [13, с. 158].

Саме таку НАЦІОНАЛЬНУ СІМ'Ю й творили Косачі, Лисенки, Драгоманови, Старицькі разом з іншими своїми побратимами й посестрами, надлюдськими зусиллями долаючи усі перепони й заборони часів Російської імперії, а згодом літня Олена Пчілка побачить звирячі першопчатки репресій більшовиків, які торкнуться до їхніх звияжних родин, нищачи той, так дбайливо виплеканий ними цвіт нації. Проте ніякі репресії не змогли здолати того праведного духу, який залишили нащадкам ці відчайдушні батьки нації [2].

1.

РОЗДІЛ I. Олена Пчілка: особистість, творчий шлях, доля

2.

3.

Підтекстовки до фото про листування Лисенка і Драгоманова:

1. Ольга Косач-старша, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Марія Старицька, Микола Лисенко. Київ, Літературно-артистичне товариство. Відзначення Шевченківських роковин. 1900 р.

2. Косачі, Лисенки і Драгоманови з друзями на хуторі Княжа Гора біля Канева. Травень 1900 р.

Зліва направо: Михайло Кривинюк, Аріадна Драгоманова, п. Лукомська, Ольга Косач-молодша, Микола Лисенко, Іван Труш; за ними стоять: Катерина Лисенко, Оксана Косач, Максим Мережинський, Галина Лисенко, Остап Лисенко, Микола Біляшівський, Степан Лаврентьєв; унизу сидять: Світозар Драгоманов та п. Гофман.

3. Ганна Дмитрієва, Ольга Косач-старша, Ілля Шраг; стоять: Володимир Науменко і Микола Дмитрієв. Петербург, 1905 (1906 –?). Оригінал у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Перелік використаних джерел та літератури

1. Диба А. «Серденьята мої...»: До питання про дружбу Миколи Лисенка з Михайлом Драгомановим // Мистецьке гроно: літ.-краєзнав. альманах культурно-мистецької спілки Гадяцького краю / відповід. за вип. О. Недовіс. Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2023. Вип. 15. С. 9–13: фото. Вип. 16. С. 22–25: фото.
2. Диба А. «Сила її була в її індивідуальності...»: Штрихи до портрета матері цілого покоління українців-державників // Освіта та виховання в родині Косачів. Педагогічне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасного педагогічного процесу: матеріали VII Всеукр. Косачівських пед. чит. (23 черв. 2022 р., м. Луцьк) / упоряд.: П.С. Олешко, О.Й. Дем'янюк, А.М. Силюк. Луцьк: Волинський ІППО, 2022. С. 33–40: іл.

3. Диба А. «Українська Плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (київської) громади» // *Леся Українка і сучасність: зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. Т. 4, кн. 1. С. 295–320.
4. Диба А. «Щасливий день шанування рідного поета»: учасники гуртка «Плеяда» на святі Котляревського в Полтаві 1903 року // *Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Лесі Українки*, с. Колодяжне, 25 лют. 2021 р. / упоряд. Є. Ковальчук. Луцьк, 2021. С. 132–141: фото.
5. Диба А. «Юнак один, Петро Антонович Косач, зробив Олі пропозицію про одруження...»: документи про Новоград-Волинський у фонді Михайла Драгоманова Інституту літератури. Етюд третій з циклу «Звягельські етюди» // *Її зоря повік буде ясна: матеріали наук. конф. до 135-річчя від дня народження Лесі Українки (м. Новоград-Волинський, 25 лют. 2006 р.)* / упоряд. В. Римська. Новоград-Волинський: НОВОград, 2006. С. 34–43.
6. Косач-Кривинюк О. *Леся Українка: хронологія життя і творчості: репринтне вид.; вступ. ст. М.Г. Жулинського*. Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2006. 926 с.: іл. 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).
7. Лисенко М.В. *Листи* / упоряд. Р.М. Скорульська; голов. ред. А.П. Лащенко. Київ: Музична Україна, 2004. 680 с. + 24 іл. фото.
8. Пчілка Олена. *Микола Лисенко (Спогади думки)* // М.В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. Остап Лисенко; ред. та комент. Ростислава Пилипчука. Київ: Музична Україна, 1968. С. 63–182.
9. *Словарь української мови. Том 1: А-Ж* / Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина»; упорядкував, з додатком. власного

- матеріалу, Борис Гринченко. Київ: Друкарня Акційного Товариства Н.Т. Корчак-Новицького у Києві, 1907. 494 с.
10. Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / вступ. ст., упоряд. та прим. Ю.М. Хорунжого. Київ: Наукова думка. 2000. 848 с.
  11. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 т. Т. 5. Поетичні твори; Ліро-епічні твори / ред. О. Вісич, С. Кочерга; передм. С. Романов; упоряд., комент. С. Романов та ін. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 928 с.: іл., портр.
  12. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 т. Т. 14. Листи (1907–1913) / ред. С. Романов; упоряд. В. Прокіп (Савчук); комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеєва. Луцьк: Волин. Нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 616 с.: іл.
  13. Щукіна І. Про «opus musicum» та інші маловідомі реліквії музею // Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: матеріали ХІІ–ХІV наук. семінарів, приуроч. до дня народження Михайла Петровича Старицького / за заг. ред. В. Піскун; упоряд. О. Гураль; літ. ред. І. Чиркова. Київ, 2019. 257 с.

Науковий збірник матеріалів

*Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 175-річчю від дня народження Олени Пчілки
Звягель, 30 травня 2024 року*

«ОЛЕНА ПЧІЛКА: барви особистості та феномен національного духу»

Дизайн обкладинки: *Оксана Кондрат'єва*

Верстка: *Вадим Воронюк*

Підписано до друку 30.10.2024.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Minion Pro.
Друк. арк. 38,75. Умов. друк. арк. 36,04. Обл.-вид. арк. 26,03.
Наклад 120 прим. Зам. № 5563/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Рибаченко О.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6496 від 21.11.2018 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>

ЗВЯГЕЛЬ^{TM}

друкарня-видавництво

 ТВОРИ
творимо разом

ISBN 978-617-552-692-7

9 786175 526927

www.tvoru.com.ua